

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί τον δεύτερο τόμο της τριλογίας, η οποία αναφέρεται στο οικονομικό γίγνεσθαι της περιόδου 1870-1945. Ο τίτλος *Οικονομία και Ολοκληρωτικός Πόλεμος: Η Περίπτωση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945)* αποτελεί, όπως και ο προηγούμενος, ουσιαστική αναφορά στο οικονομικό και στρατιωτικό γίγνεσθαι, καθώς και στη μεταξύ τους αλληλεξάρτηση. Όπως και ο προηγούμενος τόμος, εντάσσεται και αυτός από αυστηρά επιστημονική άποψη στο γνωστικό αντικείμενο της Οικονομικής Ιστορίας ή των Οικονομικών της Άμυνας. Εντάσσεται επίσης στο πλαίσιο των Νέων Θεσμικών Οικονομικών (New Institutional Economics), δηλαδή στη σχολή σκέψης η οποία θεωρεί ότι το οικονομικό γίγνεσθαι δεν είναι αποτέλεσμα μόνο οικονομικών αποφάσεων σε μικρο- ή μακρο-επίπεδο ούτε είναι αποτέλεσμα μόνο της εξέλιξης της οικονομικής σκέψης, η οποία μπορεί να διαμορφώσει νέες ιδέες και προτάσεις για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων της κοινωνίας. Αντίθετα η οικονομική εξέλιξη είναι συνδεδεμένη με ευρύτερες ανθρώπινες συμπεριφορές (δημιουργία και λειτουργία θεσμών, εθνική και επιχειρηματική κουλτούρα, πολεμικές συγκρούσεις κ.λπ.).

Πολλοί μελετητές συνδέουν τον καπιταλισμό της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης (1870-1945) με τις έννοιες του φιλελευθερισμού και του κρατικού παρεμβατισμού. Έτσι, η πρώτη περίοδος (1870-1914) χαρακτηρίζεται από φιλελεύθερη αντίληψη, η οποία οδηγεί σε παγκοσμιοποιημένη οικονομία αντίστοιχη της σημερινής. Υπάρχει μεγάλη ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων, των επικοινωνιών, μετακίνηση εργατικού δυναμικού τόσο εντός της επικράτειας μιας χώρας, μεταξύ υπαίθρου και αστικών περιοχών, όσο και από χώρα σε χώρα. Την ίδια περίοδο η ανάπτυξη των τραπεζών και των χρηματαγορών-κεφαλαιαγορών είναι τεράστια. Η περίοδος αυτή θα τερματιστεί με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) και θα ακολουθήσει ο Μεσοπόλεμος (1919-1939). Στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου (1919-1929) συνυπάρχουν στο διεθνές οικονομικό σύστημα ο φιλελευθερισμός και ο κρατικός παρεμβατισμός. Όμως μετά την κρίση του 1929 ο κρατικός παρεμβατισμός γίνεται σχεδόν απόλυτος και ο φιλελευθερισμός περιορίζεται σημαντικά.

Η ανωτέρω κυρίαρχη ανάλυση του διεθνούς οικονομικού συστήματος 1870-1945, αν και ορθή, παραγνωρίζει ένα σημαντικό αλλά και περιεργό

φαινόμενο. Τη συνύπαρξη καπιταλισμού και οικονομικού (και πολιτικού) εθνικισμού. Η συνύπαρξη αυτή είναι περίεργη ειδικά κατά την πρώτη περίοδο (1870-1914), ενώ την περίοδο του Μεσοπολέμου ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα του οικονομικού εθνικισμού. Οι περίφημες οικονομικές πολιτικές αυτάρκειας της δεκαετίας του 1930, οι οποίες υιοθετούνται τόσο από τις δυτικές δημοκρατίες (Μ. Βρετανία, ΗΠΑ, Γαλλία), όσο και από τα φασιστικά/ολοκληρωτικά καθεστώτα (Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία) αποτελούν κραυγαλέα απόδειξη της συνύπαρξης καπιταλισμού και οικονομικού εθνικισμού. Μάλιστα οι αντίστοιχες πολιτικές της ΕΣΣΔ με την υιοθέτηση των δύο περίφημων πενταετούς διαρκείας πλάνων του Στάλιν ουσιαστικά παραπέμπουν σε οικονομικό εθνικισμό.¹

Μία δεύτερη διάσταση αυτής της συνύπαρξης είναι η σχεδόν ταυτόχρονη δημιουργία και συνύπαρξη ενός κράτους πρόνοιας ή κοινωνικού κράτους (welfare state) με ένα στρατοκρατικό κράτος (warfare state). Η δημιουργία κράτους πρόνοιας για πρώτη φορά στην Ευρώπη λαμβάνει χώρα στη Γερμανία της δεκαετίας του 1880. Όμως στην ίδια χώρα δημιουργείται και ένα πανίσχυρο στρατοκρατικό κράτος. Το πρότυπο αυτό ακολουθεί και η Μ. Βρετανία στις αρχές του εικοστού αιώνα, όπου ο φιλελευθερισμός συμβαδίζει με μικρής έκτασης κοινωνικό κράτος αλλά και με ένα στρατοκρατικό κράτος το οποίο διαθέτει το ισχυρότερο πολεμικό ναυτικό του κόσμου. Οι καταστροφές του πολέμου 1914-1918 οδηγούν σε ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και υποχώρηση του στρατοκρατικού κράτους. Στη δεκαετία του 1930 όμως το στρατοκρατικό κράτος επανέρχεται και συνυπάρχει με το κράτος πρόνοιας τόσο στο καπιταλιστικό σύστημα των δημοκρατιών της Δύσης, όσο και στη σχεδιασμένη οικονομία της ΕΣΣΔ αλλά και στα φασιστικά καθεστώτα. Η συνύπαρξη καπιταλισμού-οικονομικού εθνικισμού-στρατοκρατικού κράτους δεν έχει αναλυθεί επαρκώς ούτε στην ελληνική αλλά ούτε και στη διεθνή βιβλιογραφία.

Στο σημείο αυτό αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το σημερινό διεθνές οικονομικό σύστημα έχει τα ανωτέρω χαρακτηριστικά. Συνυπάρχει ο φιλελευθερισμός (το κοινωνικό κράτος υποχωρεί) με έναν άτυπο/λανθάνοντα οικονομικό εθνικισμό. Αυτός ο οικονομικός εθνικισμός είναι εμφανέστατος από τον τεραστιο ανταγωνισμό ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις για αγορές, πηγές και δίκτυα διανομής ενέργειας, αλλά και στα πλαίσια διεθνών οργανισμών για τη ροή του διεθνούς εμπορίου. Παράλληλα, στις

1. Στο σημείο όμως αυτό πρέπει να τονιστεί ότι ο βαθμός υιοθέτησης των πολιτικών της αυτάρκειας διέφερε από χώρα σε χώρα. Ο αγγλοσαξονικός κόσμος υιοθέτησε τις ανωτέρω πολιτικές, αλλά όχι τόσο έντονα όσο τις υιοθέτησε η ναζιστική Γερμανία, η φασιστική Ιταλία, η Ιαπωνική Αυτοκρατορία και η ΕΣΣΔ.

αγορές συναλλάγματος η διαμάχη μεταξύ δολαρίου ΗΠΑ, ευρώ και κινεζικού γουάν ως προς τη δυνατότητά τους να χρησιμοποιηθούν ως νομίσματα συναλλαγών και αποθεματικά είναι εμφανής. Ο οικονομικός εθνικισμός είναι εμφανής και στην αγορά εργασίας. Από τη μία πλευρά υπάρχει η φιλελευθεροποίηση της αγοράς εργασίας, η οποία προσφέρει συνεχή αναπροσαρμογή ζήτησης και προσφοράς εργατικού δυναμικού, επιπέδου μισθών και παραγωγικότητας. Παράλληλα εξελίσσεται μια μάχη προστασίας των θέσεων εργασίας από τις παραδοσιακές βιομηχανικές χώρες, οι οποίες βλέπουν τους εργαζόμενούς τους να απειλούνται τόσο από εισροή ξένου εργατικού δυναμικού, όσο και από την ταχύτατη βιομηχανική ανάπτυξη των χωρών της Ασίας. Τέλος, το στρατοκρατικό κράτος εξακολουθεί να υπάρχει. Έπειτα από κάμψη των αμυντικών δαπανών στη δεκαετία του 1990, έχουν πλέον αυξητική τάση σε παγκόσμιο επίπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα το παρόν βιβλίο (όπως και ο προηγούμενος τόμος) είναι επίκαιρο όσο ποτέ άλλοτε. Η σημερινή δομή της παγκόσμιας οικονομίας έχει πολλά από τα εκρηκτικά χαρακτηριστικά του παρελθόντος τα οποία οδήγησαν σε δύο παγκόσμιους πολέμους.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τονίσω ότι η απόφαση να γράψω οικονομική ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν δύσκολη. Σε αντίθεση με τις υπάρχουσες μελέτες, η παρούσα θεωρεί ότι η ήττα ειδικά της Γερμανίας δεν οφείλεται τόσο στο μέγεθος της πολεμικής παραγωγής, όσο στην πολυτυπία οπλικών συστημάτων, στη σπατάλη πόρων σε οπικά συστήματα αμφίβολης επιχειρησιακής χρησιμότητας και στην αδυναμία μαζικής εισόδου στο οπλοστάσιο του Άξονα τεχνολογικά σύγχρονων οπλικών συστημάτων, ειδικά την περίοδο 1941-1943.²

Η ήττα των συμμάχων της Γερμανίας αποδίδεται σε λανθασμένη οικονομική πολιτική. Ειδικότερα οι μικρές ευρωπαϊκές χώρες (εδώ συμπεριλαμβάνω την Ιταλία) θα έπρεπε να αναπτύξουν (άρα να δαπανήσουν πόρους) σε ένα μόνο συγκεκριμένο όπλο. Έτσι η Ιταλία θα είχε περισσότερες

2. Η λεπτομερής εξέταση της γερμανικής πολεμικής οικονομίας θα αποτελέσει ξεχωριστό έργο, το οποίο εκφεύγει του συγκριτικού πλαισίου της παρούσας τρίτομης μελέτης και το οποίο ο συγγραφέας φιλοδοξεί να παρουσιάσει σε ειδική μελέτη οικονομικών της άμυνας. Η λεπτομερής μελέτη της γερμανικής οικονομίας της περιόδου 1939-1945 είναι αναγκαία διότι αναλύει μία οικονομία η οποία, αν και σε εμπόλεμη περίοδο, αρχικά βρίσκεται σε καθεστώς υποαπασχόλησης των παραγωγικών συντελεστών της εξαιτίας των στρατιωτικών επιτυχιών στα διάφορα πολεμικά μέτωπα. Στη συνέχεια, καθώς οι εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα είναι αρνητικές οι πιέσεις στην οικονομία γίνονται έντονες, αλλά και πάλι οι παραγωγικοί συντελεστές υποαπασχολούνται. Η συγκεκριμένη μελέτη θα παρουσιάζει μία συνολική εικόνα και θα αναλύει με μεγάλη λεπτομέρεια τους οικονομικούς παράγοντες που οδήγησαν τη γερμανική οικονομική κινητοποίηση σε αποτυχία.

πιθανότητες επιτυχίας αν είχε αναπτύξει αποκλειστικά το ναυτικό της (ναυπηγόντας και αεροπλανοφόρα) για τον έλεγχο της Μεσογείου από το να προσπαθεί να ελέγξει με χρήση του στρατού ξηράς τη βόρεια Αφρική και την Ελλάδα ή να αποστέλει μεραρχίες στη χιονισμένη ΕΣΣΔ. Η κατάτμηση των πόρων της φασιστικής Ιταλίας υπήρξε λανθασμένη και οδήγησε τον ιταλικό στρατό σε τρομακτικές ήττες σε όλα τα μέτωπα. Αντίστοιχα οι μικρές χώρες του Άξονα θα έπρεπε να αναπτύξουν ένα όπλο (π.χ. πεζικό ή πυροβολικό). Η προσπάθεια ανάπτυξης όλων των όπλων και ειδικά της αεροπορίας υπήρξε λανθασμένη πολιτική σπατάλη πόρων.

Η ιαπωνική στρατηγική δεν είχε καμία οικονομική λογική. Παρά τις μεγάλες αναπτυξιακές προσπάθειες η χώρα δεν μπορούσε να αντιπαραταχθεί στον οικονομικό κολοσσό, τις ΗΠΑ, πόσο μάλλον στο συνδυασμό ΗΠΑ-Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, αν και η κατοχή τεραστίων επιφανειών του πλανήτη πραγματοποιήθηκε γρήγορα και με σχετικά μικρό κόστος, η ουσιαστική εκμετάλλευση των υπό ιαπωνική κατοχή εδαφών ελάχιστα μπορούσε να προσφέρει στην πολεμική οικονομία, πέρα από πρώτες ύλες. Ακόμα όμως και αυτές χρειαζόνταν ελεύθερους (από συμμαχικά αεροπλάνα και πλοία) διαύλους ναυσιπλοΐας.

Ο παρών τόμος, σε μεγάλο βαθμό, έχει αντίστοιχη διάρθρωση με αυτή του πρώτου τόμου. Υπάρχει όμως μία διαφορά: Επειδή το υλικό για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι πολλαπλάσιο του αντίστοιχου για τον Πρώτο η έκταση του παρόντος τόμου είναι σχεδόν διπλάσια σε σχέση με τον προηγούμενο. Σκοπός δεν είναι η παράθεση αμέτρητων και συχνά αλληλοσυγκρουόμενων στατιστικών. Σκοπός είναι η καταγραφή της πληρέστερης δυνατής εικόνας και για τους δύο συνασπισμούς και η δυναμική της εξέλιξη την περίοδο 1939-1945.

Το έργο αυτό γράφτηκε, όπως ακριβώς και ο πρώτος τόμος, έπειτα από έρευνα σε Λονδίνο, Αθήνα, Μόναχο και Βιέννη. Στη προσπάθειά μου αυτή οφείλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή οικονομικής ιστορίας Mark Harrison του Πανεπιστημίου του Warwick, της Μ. Βρετανίας. Οι συμβουλές του και η καθοδήγησή του, σχετικά με τα οικονομικά του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, υπήρξαν πολύ σημαντικές στα αρχικά ερευνητικά στάδια της μελέτης. Ο Αθανάσιος Λάνταβος από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων προσέφερε πολύτιμη βοήθεια και τον ευχαριστώ και από αυτήν τη θέση.

Πρέπει να τονίσω ότι το παρόν βιβλίο ολοκληρώνει μια δεκαετή μελέτη του συγγραφέα (1998-2008) σε θέματα οικονομικών της άμυνας, οικονομικών του ολοκληρωτικού πολέμου και οικονομικής ιστορίας. Η συγγραφή του τρίτου τόμου, ο οποίος θα αναφέρεται στο οικονομικό γίγνεσθαι της ειρηνικής περιόδου του διεθνούς οικονομικού συστήματος (1870-1914 και 1919-1939), θα χρειαστεί αντίστοιχα μεγάλο χρονικό διαστημα και θα αποτελέσει ανεξάρτητο αυτοτελές έργο.

Τονίζω και πάλι ότι ο παρών τόμος, αλλά και αυτός που θα ακολουθήσει στα ελληνικά, αποτελεί την ελληνική έκδοση μιας αντίστοιχης τρίτομης αλλά ευρύτερης μελέτης στα αγγλικά. Η ελληνική έκδοση είναι διαφορετική, αφού έχει λιγότερα στοιχεία, αλλά και διαφορετική δομή, περιεχόμενο και ερευνητικά ερωτήματα από την αντίστοιχη αγγλική. Από αυτήν τη θέση οφείλω να αναφερθώ στους γονείς μου και στη σύζυγό μου Αρετή για τη μεγάλη υπομονή και αγάπη τους. Οι όποιες ατέλειες βαρύνουν αποκλειστικά το συγγραφέα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τις εκδόσεις Κριτική, την κ. Μάγγη Μίνου, την Ελένη Σαντάρη, τη Μάγδα Καραβιώτη και τη Μαρία Παναγιώτου για το χρόνο τους, το ενδιαφέρον τους και τον επαγγελματισμό τους για την πραγματοποίηση της παρούσας έκδοσης.

Δρ. Ιωάννης-Διονύσιος Σαλαβράκος
Οικονομολόγος-Διεθνολόγος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1919-1939: ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τη συσχέτιση του στρατιωτικού παράγοντα με την υψηλή στρατηγική και την οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η διάρθρωση του κεφαλαίου είναι η ακόλουθη: Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται τα οικονομικά της άμυνας των Μεγάλων Δυνάμεων. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται οι εξελίξεις σε κάθε χώρα και επιλεκτικά η πολεμική βιομηχανία. Ακολουθεί η συνοπτική οικονομική παρουσίαση των χωρών και της σημασίας των πρώτων υλών.

1.1. Οικονομικά της άμυνας των Μεγάλων Δυνάμεων

Οι αμυντικές δαπάνες ήταν χαμηλές στη δεκαετία του 1920, και μέχρι το 1933. Ο λόγος είναι οικονομικός και πολιτικός ταυτόχρονα. Το 1919, οι χώρες της Ευρώπης είχαν τεράστια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα (περίθαλψη αναπήρων, ανασυγκρότηση κ.λπ.). Πόροι για νέα όπλα δεν υπήρχαν. Έτσι, οι προϋπολογισμοί της άμυνας μειώθηκαν παντού θεαματικά. Η κρίση του 1929 συνέχισε το ίδιο σκηνικό και στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Ο Ferguson (2002), εξετάζοντας το ύψος του υπό τα όπλα πληθυσμού των Μεγάλων Δυνάμεων, αναφέρει: «Αμέσως μετά τον [Πρώτο Παγκόσμιο] Πόλεμο [...] όλες οι μεγάλες δυνάμεις μείωσαν σημαντικά τις [δυνάμεις τους] [...] Κατά μέσο όρο, μόνο η Γαλλία κινητοποίησε πάνω από το 1% του πληθυσμού της. Στη Βρετανία το μέγεθος [του υπό τα όπλα πληθυσμού] μειώθηκε στο ναδίρ, το 0,7% στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ενώ στη Σοβιετική Ένωση το 1932 ήταν λιγότερο από το ένα τρίτο του 1%. Οι ΗΠΑ επίσης ξαναγύρισαν στο επίπεδο στρατιωτικής ανετοιμότητας του δεκάτου ενάτου αιώνα. Ακόμη και η ναζιστική Γερμανία χρειάστηκε χρόνο για να αυξήσει το ποσοστό του πληθυσμού της σε στρατό, ναυτικό και αε-

ροπορία [...] Η περιπέτεια της Ιταλίας στην Αβησσυνία [Αιθιοπία] αύξησε τις Ένοπλες Δυνάμεις σε ποσοστό υψηλότερο του 3% [του πληθυσμού] αλλά στις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου το μέγεθος μειώθηκε μόλις άνω του 1%».¹ Εξετάζοντας τις αμυντικές δαπάνες ο ίδιος συγγραφέας παρατηρεί: «Την περίοδο του Μεσοπολέμου οι αμυντικοί προϋπολογισμοί μειώθηκαν τόσο σε απόλυτα μεγέθη, όσο και σε σχετικά. Από το 1923 έως το 1934 ο βρετανικός αμυντικός προϋπολογισμός ήταν συνεχώς λιγότερο από το ένα πέμπτο της συνολικής δημόσιας δαπάνης, μειωμένος στο ναδίρ του 15% το 1932. Στη Γερμανία η στρατιωτική μερίδα του προϋπολογισμού του Ράιχ μειώθηκε σε λιγότερο του ενός δέκατου κατά τα έτη 1928-1931. Ακόμη και η φασιστική Ιταλία έδινε λιγότερο από το ένα πέμπτο του κεντρικού προϋπολογισμού στους στρατιωτικούς μέχρι την περιπέτεια του Μουσολίνι στην Αβησσυνία. Κατά τραγική ειρωνία ήταν οι Γάλλοι αυτοί που διατήρησαν τον υψηλότερο επίπεδο αμυντικών δαπανών στην Ευρώπη μεταξύ 1920 και 1935 (30% κατά μέσο όρο ετησίως). Δυστυχώς λίγα χρήματα ξοδεύονταν [από τους Γάλλους] σε νέα αεροπλάνα και άρματα μάχης: ένας μεγάλος στρατός με οχυρά αλλά χωρίς επαρκή αεροπορική κάλυψη και τεθωρακισμένα δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τον γερμανικό κεραινοβόλο πόλεμο το 1940 [...] [Τέλος] στην Ιαπωνία οι στρατιωτικές δαπάνες βρίσκονταν σε υψηλότερο επίπεδο (31% το 1931-1932) και έφθασαν το 70% ήδη το 1937-1938...».²

Με την άνοδο του Χίτλερ ήρθε στο προσκήνιο το αίτημα του επανεξοπλισμού της Γερμανίας και αυξήθηκαν θεαματικά οι αμυντικές δαπάνες. Από τη στιγμή που η Γερμανία επανεξοπλιζόταν, Γαλλία και Βρετανία έπρεπε να δράσουν.

1.1.α. Αμυντικές δαπάνες Μ. Βρετανίας 1933-1939

Μετά το τέλος του πολέμου το 1918 οι αμυντικές δαπάνες μειώνονται δραματικά. Έτσι, από £502 εκ. το 1918 μειώνονται στα £135 εκ. το 1919. Από το ανωτέρω ποσό τα £75 εκ. αφορούσαν ενιαίες πιστώσεις στρατού ξηράς και αεροπορίας.³ Εκείνο το έτος η βρετανική κυβέρνηση εξέδωσε τον «Κανόνα των Δέκα Ετών» (Ten Year Rule), ο οποίος θεωρούσε ότι «πρέπει να υποτεθεί [...] ότι η Βρετανική Αυτοκρατορία δεν θα εμπλακεί σε κανέναν μεγάλο πόλεμο κατά τα προσεχή δέκα χρόνια και γι' αυτόν το λόγο δεν θα χρησι-

1. Βλέπε: Niall Ferguson: *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World*, Penguin Books, London, 2002, σελ. 31-32.

2. Βλέπε: Niall Ferguson: *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World*, Penguin Books, London, 2002, σελ. 45-46.

3. Βλέπε: Field Marshal Lord Carver: *Britain's Army in the 20th century*, Macmillan-Imperial War Museum, London 1998, σελ. 136.

μοποιηθεί κανένα Εκστρατευτικό Σώμα». Οι αμυντικές δαπάνες (που αφορούσαν εξοπλισμό) στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 μειώνονται και την περίοδο 1923-1932 οι μέσες ετήσιες πιστώσεις για το ναυτικό ήταν £13, για τη RAF ήταν £7 εκ. και για το στρατό ξηράς ήταν μόλις £2 εκ.⁴ Μετά το 1933 η εξέλιξη των αμυντικών δαπανών αντιστρέφεται, αφού αυτές αυξάνονται αργά, αλλά σταθερά. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις αμυντικές δαπάνες της Βρετανίας, την περίοδο 1933-1939 σε τρέχουσες τιμές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αμυντικές δαπάνες Μ. Βρετανίας (1932-1939) (σε εκ. £)

Έτος	Στρατός Ξηράς	Ναυτικό	Αεροπορία	Σύνολο
1933	37.5	53.5	16.7	107.7
1934	39.6	56.5	17.6	113.7
1935	44.6	64.8	27.4	136.8
1936	54.8	81.0	50.1	185.9
1937	77.8	101.9	82.2	261.9
1938	122.3	127.2	133.8	383.3
1939	88.2	97.9	105.7	291.8

Πηγή: P. Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, Penguin Books, 2001, σελ. 286. Τα στοιχεία για το 1939 αναφέρονται σε δαπάνες πριν από την έκρηξη του πολέμου. Τα στοιχεία για το 1937 και το 1938 συμπεριλαμβάνουν δάνεια για το Υπουργείο Άμυνας.

Τα στοιχεία του Πίνακα 1 παρουσιάζουν τις αμυντικές δαπάνες της Βρετανίας σε τρέχουσες τιμές και εκ. στερλίνες για την περίοδο 1933-1939. Βλέπουμε ότι οι δαπάνες αυξάνουν, αλλά είναι φανερό ότι μέχρι και το 1936 οι δαπάνες για την αεροπορία ήταν οι πιο χαμηλές. Η τάση αυτή ανατρέπεται από το 1937 και έπειτα, όταν για πρώτη φορά η αεροπορία έχει περισσότερα χρήματα από το στρατό ξηράς. Μάλιστα τη διετία 1938 και 1939 οι πιστώσεις για την αεροπορία ξεπερνούν και αυτές του ναυτικού. Είναι σαφές ότι Γαλλία και Βρετανία για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν έδωσαν τα απαραίτητα κεφάλαια στην αεροπορία, και το 1937 η γερμανική αεροπορία ήταν ισχυρότερη. Έτσι, τη διετία 1938-1939 έγινε προσπάθεια επαναφοράς της αεροπορικής ισορροπίας, αλλά πλέον ήταν αργά.

4. Βλέπε: Mark Nicholls & Linda Washington (eds.): *Against all odds. The British Army of 1939-40*, National Army Museum Publication, London 1990, σελ. 6.

Ως ποσοστό των συνολικών δημοσίων δαπανών οι αμυντικές δαπάνες παρέμειναν σταθερές (12,5% το 1925, 12,6% το 1935).⁵

1.1.β. Αμυντικές δαπάνες Γαλλίας 1933-1939

Μέχρι το 1934 οι αμυντικές δαπάνες είχαν πτωτική πορεία και η πρώτη απόφαση για έναρξη επανεξοπλισμού ελήφθη εκείνο το έτος. Όμως η υλοποίηση της απόφασης δεν ήταν εύκολη για μια χώρα που είχε οικονομικά βάρη εξαιτίας της κρίσης του 1929. Έτσι, η υλοποίηση του προγράμματος καθυστέρησε για άλλον ένα χρόνο. Μετά τον Μάρτιο του 1936 και την ανάκτηση της Ρηνανίας από τη Γερμανία αποφασίζεται ο επανεξοπλισμός των γαλλικών ενόπλων δυνάμεων. Τον Σεπτέμβριο του 1936 ανακοινώνεται εξοπλιστικό πρόγραμμα ύψους 14 δισ. FF.⁶ Τον Μάρτιο του 1938, μετά την προσάρτηση της Αυστρίας στο Τρίτο Ράιχ, ανακοινώνεται επιπρόσθετο τετραετές εξοπλιστικό πρόγραμμα ύψους 12 δισ. FF, το οποίο έδινε έμφαση στο πυροβολικό και στην αντιαεροπορική άμυνα. Οι αμυντικές δαπάνες αυξάνονται από 20% των κυβερνητικών δαπανών το 1934 στο πλέον του 33% το 1938.⁷ Εξετάζοντας τις δαπάνες του στρατού ξηράς, και ειδικότερα το τμήμα των δαπανών που αφορά τους εξοπλισμούς, βλέπουμε ότι αυτές παρουσιάζουν αυξομειώσεις. Οι δαπάνες για το στρατό ξηράς το 1932 μειώθηκαν κατά 300 εκ. FF. Το 1933, οι δαπάνες του στρατού ξηράς μειώθηκαν κατά 1.053.000.000 FF. Οι πολιτικές αυτές συνεχίστηκαν και το 1934, όπου οι δαπάνες για εξοπλισμούς στο στρατό ξηράς ήταν μόνο 400 εκ. FF, όταν ο στρατός είχε ζητήσει 600 εκ. Η πολιτική αυτή άλλαξε από το 1935, όταν εγκρίθηκαν εξοπλισμοί ύψους 800 εκ. FF για το στρατό ξηράς, και στο τέλος του έτους εγκρίθηκαν επιπρόσθετες πιστώσεις ύψους 568 εκ. FF. Τα επόμενα χρόνια, η εξέλιξη των δαπανών για επανεξοπλισμό ήταν αυξητική.⁸ Η κατάσταση αυτή αλλάζει οριακά το 1938 και θεαματικά το 1939, όταν ήταν αργά. Τα στοιχεία του Πίνακα 2 παρουσιάζουν τις γαλλικές αμυντικές δαπάνες σε εκ. FF και σε σταθερές τιμές του 1938.

5. Βλέπε: Niall Ferguson: *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World*, Penguin Books, London, 2002, σελ. 47.

6. Βλέπε: Julian Jackson: *The Fall of France. The Nazi Invasion of 1940*, Oxford University Press, 2003, σελ. 13.

7. Βλέπε: Julian Jackson: *The Fall of France. The Nazi Invasion of 1940*, Oxford University Press, 2003, σελ. 13.

8. Βλέπε: Philip Charles Farwell Bankwitz: *Maxime Weygan and Civil-Military Relations in Modern France*, Harvard University Press, 1967, σελ. 88 και 110.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αμυντικές δαπάνες Γαλλίας (1932-1939) (σε εκ. FF σταθερές τιμές 1938)

Έτος	Υπουργείο Πολέμου	Υπουργείο Ναυτικών	Υπουργείο Αεροπορίας	Γενικό Σύνολο
1933	12.010	4.194	2.554	19.897
1934	10.212	4.539	2.231	18.126
1935	11.180	5.075	4.035	21.507
1936	11.941	5.358	4.090	22.708
1937	13.423	5.247	4.648	24.523
1938	15.227	6.143	6.645	29.153
1939	53.668	9.897	23.904	88.584

Πηγή: M. Larkin: *France since the Popular Front*, Oxford University Press, 1997, σελ. 67.

Η εξέλιξη των δαπανών για επανεξοπλισμό ήταν αυξητική, αλλά η πραγματική συνεισφορά τους στο ισοζύγιο ισχύος δεν ήταν όσο γρήγορη ανέμεναν οι στρατηγοί. Ως ποσοστό των δημοσίων δαπανών οι αμυντικές δαπάνες παρουσίασαν ελαφρά μείωση (21,4% το 1925, 20,5% το 1935).⁹

1.1.γ. Αμυντικές δαπάνες Γερμανίας 1933-1939

Το ακριβές ύψος των αμυντικών δαπανών στη Γερμανία την περίοδο 1933-1939 αποτελεί αντικείμενο θεωρητικής διαμάχης. Οι εκτιμήσεις διαφέρουν και αυτό οφείλεται στο ότι δεν υπάρχει ακριβής ορισμός για το ποιες κατηγορίες δαπανών πρέπει να συνυπολογιστούν στις αμυντικές. Υπήρχαν οι δαπάνες που αφορούσαν τον επανεξοπλισμό. Πέραν αυτών υπήρχαν τα μυστικά κονδύλια (Mefo), τα οποία επίσης χρηματοδοτούσαν εξοπλιστικά προγράμματα. Υπήρχαν οι δαπάνες για μισθούς και άλλα τρέχοντα έξοδα του στρατιωτικού προϋπολογισμού, δαπάνες έρευνας και τεχνολογίας κ.λπ. Επίσης υπάρχει η διαφορά στοιχείων από κάθε δημοσιονομικό έτος (χρήση 1 Απριλίου-31 Μαρτίου) και ημερολογιακού έτους (χρήση 1ης Ιανουαρίου-31ης Δεκεμβρίου). Οι εκτιμήσεις για τις αμυντικές δαπάνες ανά δημοσιονομικό έτος διαφέρουν από 34.250 εκ. RM σε 74.000 εκ. RM. Ο Χίτλερ μιλώντας στο Ράιχσταγκ την 1η Σεπτεμβρίου 1939 έδωσε τον αριθμό των 90.000 εκ. RM, αλλά μάλλον αυτό αποσκοπούσε σε προπαγανδιστικούς λόγους. Κατά ημερολογιακό έτος οι δαπάνες της περιόδου 1933-1939

9. Βλέπε: Niall Ferguson: *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World*, Penguin Books, London, 2002, σελ. 47.

διαφέρουν από 44.520 εκ. RM σε 67.800 εκ. RM και σε 69.857 εκ. RM.¹⁰ Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τις αμυντικές δαπάνες για την περίοδο 1933-1939 λαμβάνοντας υπόψη τις δημοσιονομικές χρήσεις (δηλαδή περίοδος 31ης Μαρτίου τρέχοντος έτους - 1 Απριλίου επομένου έτους).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αμυντικές δαπάνες Γερμανίας (1933-1939) (σε εκ. RM)

Δημοσιονομικό Έτος	Στρατός	Ναυτικό	Αεροπορία	Πιστώσεις Mefo	Γενικό Σύνολο
1933-1934	—	—	—	—	750
1934-1935	815	496	642	2.140	4.093
1935-1936	1.041	695	1.036	2.720	5.492
1936-1937	2.435	1.161	2.225	4.450	10.271
1937-1938	3.537	1.478	3.258	2.690	10.963
1938-1939	9.465	1.756	6.026	—	17.247

Πηγή: R. Overy: «War and Economy in the Third Reich», Clarendon Press, Oxford, 1995, σελ. 203.

Τα στοιχεία του Πίνακα 3 παρουσιάζουν τη θεαματική εξέλιξη των αμυντικών δαπανών στη Γερμανία την περίοδο Απριλίου 1933-Απριλίου 1939. Όταν ο Χίτλερ ανέβηκε στην εξουσία, οι αμυντικές δαπάνες ήταν 750 εκ. RM. Το επόμενο έτος είχαν αυξηθεί πλέον των 4 δισ. RM και το 1938-1939 είχαν φτάσει τα 17,2 δισ. RM. Αν και οι τιμές είναι τρέχουσες, η αύξηση είναι εκπληκτική. Αξίζει να τονιστεί ότι οι πιστώσεις για την αεροπορία είναι δεύτερες σε μέγεθος και τρίτο ακολουθεί το ναυτικό. Σε αντίθεση, δηλαδή, με Γαλλία και Βρετανία η Γερμανία επένδυσε στον κρίσιμο τομέα της αεροπορικής υπεροχής. Ο Lowe (1997) συγκρίνοντας τις αμυντι-

10. Άλλες εκτιμήσεις αναφέρουν ποσά των 40, 2 δισ. RM, 48,8 δισ. RM, 48,9 δισ. RM, 51,5 δισ. RM και 51,7 δισ. RM. Βλέπε αναλυτικά: Werner Abelshauser: «Germany: guns, butter, and economic miracles», στο M. Harrison (ed.): *The Economics of World War II*, Cambridge University Press, 1998, σελ. 122-176 και ειδικά σελ. 133-141. Επίσης ο Meison (1974) αναφέρει τις ακόλουθες στρατιωτικές δαπάνες: 1933: RM 1,9 δισ., 1934: RM 1,9 δισ., 1935: 4 δισ., 1936: 5,8 δισ., 1937: 8,2 δισ., 1938: 18,4 δισ., 1939: 32,2 δισ. Βλέπε T. Meison: «Η ναζιστική οικονομία», στο συλλογικό έργο *Παρνέλ. Ιστορία του 20ού αιώνας*, τόμος 4ος, Χρυσός Τύπος, Αθήνα, 1974, σελ. 1.404-1.409. Ο Τσώρτσιλ αναφέρει ότι το 1933 οι γερμανικές αμυντικές δαπάνες ήταν περίπου 5 δισ. RM, το 1934 ήταν περίπου 8 δισ. και το 1935 περίπου 11 δισ. RM, ποσό που αντιστοιχούσε σε περίπου £2 δισ. Βλέπε: Ο. Τσώρτσιλ: *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα, τόμος 1ος, σελ. 218 (δεν αναφέρεται έτος έκδοσης).

κές δαπάνες Γερμανίας και Βρετανίας ως ποσοστό του ΑΕΠ αναφέρει ότι το 1935 οι βρετανικές δαπάνες αντιστοιχούσαν στο 3,3% του ΑΕΠ όταν οι αντίστοιχες γερμανικές αντιστοιχούσαν στο 7,4%. Το 1936 οι βρετανικές δαπάνες αντιστοιχούσαν στο 4,2% όταν οι γερμανικές αντιστοιχούσαν στο 12,4%. Τα νούμερα για το 1937 ήταν 5,6% και 11,8% αντίστοιχα. Το 1938 η Γερμανία δαπανούσε διπλάσια ποσά από αυτά της Βρετανίας (16,6% έναντι 8,1%). Τέλος, μόνο το 1939 οι δύο χώρες σχεδόν δαπανούν ισόποσα ως ποσοστό του ΑΕΠ. (21,4% η Βρετανία και 23% η Γερμανία).¹¹ Ως ποσοστό των δημοσίων δαπανών οι αμυντικές δαπάνες παρουσίασαν θεαματική αύξηση (από 4,4% το 1925, σε 24,8% το 1935).¹² Ο Milward (1965) αναφέρει ότι οι αμυντικές δαπάνες της Γερμανίας ως ποσοστό των συνολικών δαπανών αυξήθηκαν ως εξής: Το 1933: 8,7%, το 1934: 8,8%, το 1935: 15,8%, το 1936: 22,6%, το 1937: 28,2%, το 1938: 42,7%. Οι αμυντικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ είχαν ως εξής: Το 1933: 3,2%, το 1934: 3,4%, το 1935: 5,5%, το 1936: 7,6%, το 1937: 9,6%, το 1938: 18,1%.¹³ Ο Milward (1965) τονίζει ότι το τετραετές, όπως το αποκαλεί, σχέδιο 1936-1940 είχε δύο αντικειμενικούς στόχους. Ο πρώτος ήταν η μείωση της εξάρτησης της Γερμανίας σε πρώτες ύλες από ξένες χώρες και ιδιαίτερα στους τομείς σιδηρομεταλλευμάτων, καουτσούκ και πετρελαίου. Ο στόχος αυτός αφορούσε άμεσα την πολεμική προσπάθεια για έναν μελλοντικό πόλεμο. Ο δεύτερος στόχος ήταν η αύξηση του ελέγχου του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος στη βιομηχανία. Από πλευράς αριθμών αξίζει να αναφερθεί ότι η γερμανική βιομηχανία είχε ήδη από το 1934 οργανωθεί με σκοπό την υποβοήθηση του πολέμου. Όπως αναφέρει ο Shirer (1960): «από τις αρχές του 1934 εγκρίθηκαν υπό της επιτροπής εργασίας του Συμβουλίου Αμύνης του Ράιχ σχέδια για την επιστράτευση περί των 240.000 εργοστασίων για πολεμικές παραγγελίες...».¹⁴ Σύμφωνα με άλλη πηγή, το 1935 οι σχετιζόμενες με τον αμυντικό τομέα βιομηχανίες ήταν περί τις 25.000, εκ των οποίων οι 2.800 ήταν επιχειρήσεις παραγωγής αμιγώς στρατιωτικού υλικού. Ο αριθμός των τελευταίων το 1940 είχε αυξηθεί σε 5.425 επιχειρήσεις.¹⁵

11. Βλέπε: Norman Lowe: *Mastering modern World History*, Palgrave, Third edition, 1997, London, σελ. 88.

12. Βλέπε: Niall Ferguson: *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World*, Penguin Books, London, 2002, σελ. 47.

13. Βλέπε: A. Milward: *The German Economy at War*, The Athlone Press, 1965, σελ. 16.

14. Βλέπε: William Shirer: *Η Άνοδος και η Πτώση του Τρίτου Ράιχ*, τόμος 1ος, σελ. 422, εκδόσεις Ι.Α. Αρσενίδη, Αθήνα (δεν αναφέρεται έτος έκδοσης).

15. Βλέπε: *Germany and the Second World War*, Vol. V(I), «Organization and Mobilization of the German Sphere of Power Wartime Administration, Economy and Manpower Resources 1939-1941», 2000, σελ. 410.

1.1.δ. Αμυντικές δαπάνες Ιταλίας 1933-1939

Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τις αμυντικές δαπάνες σε τρέχουσες τιμές και σε εκατομμύρια λίρες την περίοδο 1934-1940 σε δημοσιονομικά έτη (η Ιταλία εισήλθε στον πόλεμο στις 10 Ιουνίου 1940). Υπάρχει αύξηση των αμυντικών δαπανών με εξαίρεση το έτος 1937-1938. Η Ιταλία ακολουθεί το γερμανικό πρότυπο, δηλαδή από το 1936 οι πιστώσεις για την αεροπορία είναι δεύτερες σε μέγεθος και τρίτο ακολουθεί το ναυτικό. Η αύξηση αυτή σε μεγάλο βαθμό αφορούσε τη χρηματοδότηση της εκστρατείας στην Αβησσυνία και της ιταλικής εμπλοκής στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο.¹⁶ Τα τρία όπλα είχαν ελάχιστο όφελος από τις αυξήσεις των δαπανών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αμυντικές δαπάνες Ιταλίας (1934-1940) (σε εκ. λίρες)

Δημοσιονομικό Έτος	Στρατός Ξηράς	Ναυτικό	Αεροπορία	Σύνολο
1934-1935	2.639	1.310	810	4.759
1935-1936	7.093	2.850	2.241	12.184
1936-1937	9.050	3.423	3.628	16.101
1937-1938	5.794	2.970	3.923	12.687
1938-1939	6.685	3.429	4.296	14.410
1939-1940	14.868	5.206	6.944	27.018

Πηγή: Robert Mallet: *The Italian Navy and Fascist Expansion 1935-1940*, Frank Cass, London, 1998, σελ. 60.

Σύμφωνα με άλλη πηγή οι συνολικές αμυντικές δαπάνες της Ιταλίας την περίοδο 1935-1940 ήταν 116 δισ. λίρες, εκ των οποίων τα 77 δισ. χρηματοδότησαν την κατοχή της Αλβανίας και της Αβησσυνίας.¹⁷

16. Αξίζει να αναφερθεί ότι για την εκστρατεία στην Αβησσυνία η Ιταλία κινητοποίησε δύναμη 200.000 ιταλούς στρατιώτες, 25.000 άλογα, 4.200 οχήματα, 600 πυροβόλα, 500 πλοία, 120 άρματα μάχης και άλλα 120 αεροπλάνα. Στη δύναμη αυτή πρέπει να προστεθούν 65.000 ιθαγενείς Ασάρι και άλλοι 10.000 Ντουμπάτ. Η Ιταλία απέκτησε 50.000.000 εκτάρια γης, από τα οποία καλλιεργήθηκαν μόλις 120.000. Βλέπε: L. Garibaldi: *Οι πόλεμοι του 20ού αιώνα*, εκδόσεις Καρακωτσόγλου, Αθήνα, 2002, σελ. 100-101.

17. Βλέπε: I.C.B. Dear & M.R.D. Foot: *The Oxford Companion to World War II*, Oxford University Press, 2001, σελ. 460).